

האוכלוסיה ובעית הקידמה בעירק

בין הארצות המקיפות מצפון, כחצי-סהר, את המדבר הסורי ואת מדבריות צפון ערב – תוססת עירק מקום מיוחד, בשל הפוטנציות העצומות שלה. אין לדון על מדינה צעירה זו רק לפי הקיים, בלי להעריך את כל חשיבותה בעתיד. את האפשרויות לפתוח אוצרות הטבע שלה, את שטחי אדמתה הנרחבים, את מקורות מימיה העשירים, את תפוקת הנפט המתרחבת. מוטב, איפוא, ללמוד ולהכיר במוקדם את האוכלוסיה הנוכחית של עירק, על הרכבה ותכונותיה, וכן את "הרווחים" הקיימים עדיין בארץ זו, לתוספת אוכלוסים ולפתוח אינטנסיבי, שיש בהם כדי להפוך ארץ נהרים זאת שוב למטרופולין בת מדות באסיה המערבית, כהיותה בימי גדולת בבל.

א. ספירת התושבים

נערך קודם כל מפקד כולל, שיש לסמוך עליו, של תושבי עירק. הידיעות בענין זה בנויות בדרך כלל על הערכה משוערת. המפקד שנערך על-ידי השלטונות הצבאיים הבריטיים ב-1919 נתקל בקשיים ותוצאותיו אינן מדויקות; התושבים התנגדו לכל מפקד ממשלתי מחשש, שמא ישמש אמצעי להגדלת המסים או הקדמה להכרות שירות-חובה בצבא. ועוד: חלק גדול מהתושבים חיים חיי ברואים ונוודים ממחוז למחוז. ובעזנות ידועות – אף מחוץ לגבולות עירק.

בחודש יוני 1935 פתחה ממשלת עירק במפקד כללי כהקדמה להגשמת חוק שירות-חובה בצבא. מספר הנפשות שנרשמו עד סוף 1935 היה כדלקמן: (1 זכרים: 1,637,056; 2) נקבות: 1,577,117. בס"ה 3,214,173. אולם מספר זה אינו כולל חלקים ידועים מבין הנוודים, את אלה שהיו מחוץ לגבולות עירק או במקומות מרוחקים ממרכזי הרישום. מושג-מה על קצב גידול האוכלוסיה אפשר לרכוש מהשוואת המספרים המשוערים שנאספו בזמנים שונים ממקורות שונים, עירקיים ואירופיים. מספרים אלו מעידים גם על הרבוי הממשי – וגם על ההתקדמות במלאכת הרשמת התושבים. 1919 – 2,849,282; 1930 – 2,824,000; 1932 – 2,857,077; 1934 – 2,930,384; 1935 – 3,353,777.

ב. צפיפות האוכלוסין

שטחה של עירק הוא 453,500 קמ"ר. לפי האומדנה של מורה הדרך בממלכה העירקית ל-1936* הקובעת, שמספר התושבים הוא 4 מיליונים, מגיעה צפיפותם 8.8 נפש לכל קמ"ר. – קטנה במקצת מזו שבסוריה, חמישית מזו שבא"י ועשירית מזו שבלבנון* ; ואולם הצפיפות לפי שטח האדמה הראוי

* צפיפות התושבים בארצות המזרח הקרוב לפי המפקדים הרשמיים היתה ב-1936 כדלקמן: נפשות לכל קמ"ר: (1) סוריה – 10.77; (2) לבנון – 92.91; (3) חורביה – 21.2; (4) מצרים – 14.2; (5) ארץ ישראל – 46.5.

לעבוד* שהוא לפי כמה מקורות 92.900 קמ"ר עולה עד כדי 43.4 נפש לכל קמ"ר. בסוריה עולה צפיפות זו (לפי ספרו של סעיד המאדה "המבנה הכלכלי של סוריה והלבנון") ל-53, ובמצרים (לפי לוח בית הדפוס הממשלתי משנת 1936*) ל-450 נפש לכל קמ"ר. סעיד המאדה אומר בספרו: "כיון שהאדמות הראויות לעיבוד, האקלים ומקורות המים אינם שונים הרבה בעירק מן המצוי במצרים, לא אגזים אם אומר כי עירק מוכשרה לקלוט כ-30 מיליון נפש". מענינת חלוקת תושבי עירק לפי המחוזות, וצפיפותם בכל מחוז הן לפי שטחו הכללי, והן לפי קרקעותיו הראויים לעיבוד בלבד - בין שקרקעות אלה מעובדים למעשה ובין שאינם מעובדים - אם להוציא מכלל שטח זה את המדבריות, ההרים ואדמות אחרות שלפי החקירות שנעשו אינן ראויות כביכול, לעיבוד:

המחוז	מספר התושבים**	השטח הכללי בקמ"ר	צפיפות התושבים לכל קמ"ר	שטח האדמות הראויות לעיבוד בקמ"ר	צפיפות התושבים בו לכל קמ"ר
מוצול	235.177	45.800	5.1	15.040	15.6
אֶרְבִּיל	168.912	16.600	10.2	7.160	23.6
סולִימָנִיה	175.000	9.500	18.4	2.550	68.6
כַּרְכּוּךְ	100.000	20.800	8.7	15.260	11.8
דוּאַלָה	118.328	16.200	7.3	3.820	31.—
בַּגְדָד	750.800	22.100	34.—	4.870	154.3
דוּלִים	170.000	268.500	1.4	1.570	108.3
כַּרְבֵּלָה	120.000	21.200	5.7	0.689	176.5
חֵילָה	200.222	8.100	24.7	6.530	30.7
פּוֹת־עַל־אֶמְרָה	225.000	16.400	13.8	10.710	21.—
רִיבְנִיה	500.000	83.000	3.2	11.470	23.4
מוֹנַת־פִּיק	208.000	38.700	5.4	5.080	41.—
עֶמְרָה	250.000	19.700	12.7	6.680	37.4
בַּצְרָה	283.838	10.900	26.—	0.780	364.—
	3.353.777	453.000	7.4	92.200	36.4

הערה: באיזור המדבר הדרומי שנוודים בו שבטי בדואים ידועים, לא נערכו מפקדים.

והנה, האדמות הנחשבות בעירק על הסוג, בלתי-ראויות לעיבוד*, שהן תוספות שטחים נרחבים מאד, כשרן לעיבוד הוא מושג יחסי מאד. מספיק לציין, כי בתקופות הקדומות של ממלכות בבל ופרס, או של המלכות הניאור-פרסית של הססנידים, היתה עירק שטח כמעט רצוף של עבוד אינטנסיבי ופירנסה אוכלוסייה המצופות ביותר שבעולם בזמנים ההם. ביחוד נכונים

* ביחס למושג "קרקעות ראויים לעיבוד" - ראה עוד להלן.
** לפי מפקד שנת 1935.

הדברים לגבי השפלה של דרום עירק. המשתרעת משני עבריו של הנהר שט-אל-ערב (האפיק המאוחד של הפרת והחדקל), ובין זרמי הפרת והחדקל, מהמפרץ הפרסי ועד לקו שבין הערים פלוג'ה וחנזקין, בערך, והדומה כליכך, מכמה בחינות של טבע ואקלים, לאזור הדלתה שבמצרים. כיום מהוים כאן שטחים עצומים ארץ מלחה ואדמת בצות. אלו ואלו נוצרו עקב הריסתה של מערכת ההשקאה העתיקה, בגלל חוסר גיקון וחוסר שטיפה. וכך מכוסים אלפי הקטרים רבים אנמים, שאינם ממלאים שום תפקיד כלכלי מועיל, ויבושם החלקי היה מרחיב בהרבה את אדמות העבוד שבעירק. בכל השפלה הזאת מצטמצמות כיום אדמות העבוד ברצועות צרות לאורך הנהרות והתעלות בלבד. אף בחלק הגבוה יותר של המישור בעירק, במרכזה של הארץ (צפונית לבגדד) רבה עדיין העזובה ורב המרחב לעבודה יוצרת. אף ערבות-החול, חוצץ והסיד האלה היו פעם שטח פורה. וגם כיום ישנם בחבל זה אזורים של עיבוד קבוע, בסמוך לערים, כגון מוצול, ארביל, כירכוך, אזורים שהם תלויים במי השקאה המוזרמים מן ההרים, דרך תעלות מכוסות. אולם אלה אינם אלא איים, ועוד רבה האפשרות להתרחבות. ציפיות התושבים באדמות הראויות לעיבוד גדולה ביותר במחוזות בצרה.

כרבלה ובגדד ואחריהן באות דולים, סולימאניה ואל מונתפיק. הסבה לכך - רבוי מקורות המחיה במחוזות אלה. במחוז בצרה ישנם עצי תמר רבים, שהם הענף החקלאי החשוב ביותר בעירק. נוסף לזה נמצאת כאן אחת משלוש הערים הגדולות בעירק, שהיא עיר הנמל היחידה בארץ. במחוז בגדד נמצאת עיר הכירה המוקפת שטחי אדמה פוריים מעובדים, והיא המרכז המסחרי, התעשייתי והחברתי החשוב ביותר בעירק. לצפיפות היחסית במחוז כרבלה ישנה עוד סיבה, מחוץ לפוריות האדמה, והיא - המקומות הקדושים בערי כרבלה ונג'ף המשמשים מרכזים לעולי-רגל מוסלמים שיעים מעירק ומאירן. דולים, סולימאניה ומותפיק הם איזורים חקלאיים פוריים ומפותחים יחסית.

בארבעת המחוזות הצפוניים (ארביל, מוצול, סולימאניה וכרכוך) שהחקלאות בהם תלויה רובה בגשמים, מגיעה צפיפות התושבים באדמות הראויות לעיבוד ל-19 נפש על כל קמ"ר, בעוד שבמחוזות המרכזיים והדרומיים, הניזונים מהשקאה מלאכותית על ידי תעלות ומשאבות, עולה הצפיפות בערך ל-49 נפש על כל קמ"ר. אמנם, גם בצפון, תהא החקלאות זקוקה לניצול הנהרות אם לא תרצה להסתפק בגדול צאן ובקר על שטחי המרעה הטבעי בהרים. אולם, נהרות צפון עירק, בנגוד לנהרות שבדרום, זורמים בתוך אפיקים צמוקים ביותר; על כן, טעון ניצול מימיהם השקעת כוח מכני לשם העלאתם, מה שאין כן בדרום, אשר שם די בבנין סכרים והתקנת תעלות בלבד, כללו של דבר - בצפון כבדרום, זקוקה עירק לבצוע תכנית שיגאה של מפעלי השקאה לפי קויה הכלליים של תכנית וילקוקס המפורסמת*.

ג. שבטים, ישובים, פרנסות

אפשר לחלק את תושבי עירק לפי מעמדם החברתי ומקורות פרנסתם לארבעה סוגים: א. השבטים הנוודים. ב. השבטים המתגוררים בעיירות ובכפרים. ג. תושבי העיירות והכפרים הקבועים. ד. תושבי הערים. סטטיסטיקה מדוייקת על כל סוג וסוג אין לפי שעה, אולם ידוע, שבשנת 1930 הגיע מספר אנשי השבטים הנוודים ל-234,000 בערך; מספר השבטים המתגוררים בעיירות ובכפרים ל-1,351,000; תושבי העיירות והכפרים הקבועים - 895,000; תושבי שלש הערים הגדולות - 344,000. מסך-הכל של 2,824,000 היוו, איפוא, השבטים הנוודים 8% - השבטים המתגוררים בעיירות ובכפרים 48%; תושבי העיירות והכפרים הקבועים - 32% תושבי שלוש הערים הגדולות - 12%.

אולם יש בעירק כמה ערים קטנות, שמספר תושביהן הוא פחות מ-20 אלף נפש. מקורות פרנסתם דומים יותר לאלה שבערים הגדולות מאשר לאלה שבעיירות ובכפרים. יחד אתן יגיע מספר תושבי הערים בכלל ל-620,000 בקירוב (22% במקום 12%).

* וילקוקס - מהנדס אנגלי, גדול המומחים לשאלות ההשקאה בעירק, שעוד לפני מלחמת העולם הקודמת קבע הנחות לפתוח הארץ, עד כדי החזקה ישוב בן כמה עשרות מיליונים.

מהשבטים הנודדים היו ב־1930 82,000 שוכנים במחוזות הצפוניים – מוצול, ארביל, סולימאניה וכרוכך, ויתרם (65% – היינו 152,000) – בשבעה המחוזות התיכוניים והדרומיים. במחוזות חילה, כות ואל עמרה אין לפי נתונים אלה, שבטים נודדים כל עיקר. אולם, נראה, שאין הדברים מדויקים כל כך. שבטי הצפון נחלקים לשני סוגים. הראשון נודד באיזורים ההרריים. בקיץ הוא עולה למרומי ההרים ובחורף יורד לעמקים ולמישורים. רובם – כורדים. ברם, אין כבר כמעט לדבר אף על הכורדים האלה כעל נודדים גמורים. לאמתו של דבר שבטים אלה הם, בעלי שני בתים*, בית קיץ ובית חורף. השבטים מהסוג השני – שוכנים בעמקים בין הפרת והחדקל. שטח האדמות השוממות* במחוזות הצפוניים, שהם הם מקור המרעה והפרנסה העיקרי לנודדים מגיע ל־56000 קמ"ר. מספר הנודדים בהן, כאמור, נאמד ב־82,000. צפיפותם היא, איפוא, 146 נפש על כל מאה ק"מ. ואילו במחוזות התיכוניים והדרומיים צפיפות הנודדים היא 47.6 נפש על כל מאה קמ"ר. הגורם לכך הוא – האחוה הגבוה יותר של מרעה טבעי בצפון, וזה שגדול תבואות נוהג שם אצל הנודדים בקנה מדה רחב יותר. נראה, כי במצבם כיום יכולים המחוזות הצפוניים לשמש מקור פרנסה למספר רב יותר של אנשים מאשר התיכוניים והדרומיים. הסבה הטבעית לכך היא שפע הגשמים בצפון ומיעוטם בדרום. שבטי הנודדים שבדרום, במרכז ובמערב – הם ערבים כולם. הגדולים שבהם הם שבטי השמר והאנזה.

השבטים המתגוררים בעיירות ובכפרים מהוים, לפי המשוער, 48% מתושבי עירק. בדרום עולה מספרם כפליים על זה של שאר התושבים. בצפון אינם מהוים אף את מחצית האוכלוסייה. במחוזות הצפוניים מפוזרים השבטים האלה באזורים הראויים לעיבוד – במישורים ובעמקים הפוריים. שם מהוים הכורדים את מרבית השבטים מסוג זה. חלק מהם חיים חיי בדואים ועירוניים כאחד וחלק חי בעיירות השייכות ל"אגוואת" (בעלי אחוזות) ועובדים אצלם בחקלאות או במרעה. מתפרנסים הם גם מעבודות אחרות, ממכירת ירקות ועצים בכפרים ובערים הקרובות. בתנאי חייהם וארגונם החברתי אין הכורדים האלה נבדלים בהרבה מהשבטים הנודדים, אלא שזכויות הקנין של שיכני השבטים הולכות ונעשות יותר תקיפות ומתקרבות לאלו של בעלי-האחוזות ממש. אשר לחלק המתגורר במחוזות התיכוניים והדרומיים, הרי מוצאם מאותם השבטים הערביים שכבשו את האזורים החקלאיים על חופי הנהרות והחלו לעבדם ולחיות מתוצרתם. כאלה הם בראש וראשונה השבטים המשתייכים לברית שבטי מונתפיק. רובם עוברים בהדרגה מחיי בדואים לחיי ישוב. מאות מהם כבר החליפו את אהלי השער בצריפים ובסוכות. חלק מהשבטים האלה עוסקים בעונות ידעות בחקלאות ובאחרות – במרעה. במקרים רבים נוטים הם לעבור מאיזור לאיזור, אם יש

* הראויות ושאינן ראויות לעיבוד.

הכרח בכך, מפאת דלדול האדמה. לפי ארגונם החברתי נחלקים אף הם לשבטים, משפחות וסעיפים. לכל משפחה או סעיף, - שיין שהם גשמיים לו. גם כאן מסתמן התהליך של התגברות זכויות השייכים וה-סירקאליים האלה על קנין הקרקע ועל עבודת בני השבט, עד כדי דמיון גמור לבעלי נחלאות פיאודליים.

קשה לתחום תחום מדויק בין אורח חייהם של תושבי העיירות והכפרים הקבוציים, ובין זה של תושבי הערים הקטנות מצד אחד, ושל השבטים המיושבים למחצה מצד שני. הם שוכנים בציריפי עץ ובבתי חמר. ישנם כפרים שמספר תושביהם אינו עולה על - 50 נפש, ויש שמספרם מגיע עד 5,000 נפש. בחלק מן הכפרים האלה עוסקים רק בחקלאות בלבד. כפרים אחדים משמשים שוק לכל תושבי הסביבה החקלאית. בו הם מוכרים את תוצרתם וקונים את מצרכיהם הביתיים. בכמה כפרים אחרים יש גם תעשייה ביתית. מספרם היחסי של תושבי העיירות והכפרים לגבי אנשי השבטים גדול במחוזות הצפוניים מאשר בדרומיים. בצפוניים מספרם הוא בערך כפליים מאנשי השבטים, ובדרומיים לא יותר משני שלישים ממספרם של הללו. תושבי הערים - מספרם מגיע ל-22% מהאוכלוסיה הכללית (ותושבי הערים הקטנות - בכלל). הם עוסקים במסחר, תעשייה, חקלאות ומקצועות חפשיים. והם גם תופשים את רוב המשרות בממשלה, מספר הנפשות שפרנסתן על משרות ממשלתיות מגיע כאן כדי 5%. יש לזכר שאופיה של עיר מזרחית כזאת נקבע על ידי שתי פונקציות-היסוד שלה: מרכז הנהלת-הפקידות, ושוק קבוע לישובי הסביבה. בתנאי חייהם של תושבי הערים חלה התקדמות רבה לאחר המלחמה הקודמת. אנשי הערים הגדולות סיגלו לעצמם מנמוסי החברה של המערב. יש ביניהם גם מספר לא קטן של מנהיגי שבטים, שמצבם הכלכלי מאפשר להם לדור בערים, ליהנות מחיי רוחה ולהסתגל בלבושם, מעמד ביתם וחייהם החברתיים למערב. דרך זו של הוצאת הכספים, הבאים מהשבטים, לחיים בעיר, מסייעת להחמרת מצבם הכלכלי של בני השבטים המורגשת בתקופה האחרונה.

סכומו של-דבר הוא, כי רובם הגדול של תושבי עירק עוסקים בחקלאות או בעבודות הקשורות בחקלאות. אלא שיסודותיה של חקלאות זו, התכניים והחברתיים, אינם הולמים את צרכי התקופה הנוכחית, עם כלכלתה המורכבת והמתקדמת. שחרור הפוטנציות העצומות הגלומות באדמת עירק מחייב תקונים יסודיים ומקיפים בדרכי עבוד הקרקעות, טפוח מפעל ההשקאה וטיוב הקרקע. העלאת חייהם ותרבותם של החקלאים, ומתן הדרכה תכניתית להתפתחות הכלכלית של הארץ, ככוון האינטנסיפיקציה של משקה ורובי אוכלוסיה.

אין מספרים מדויקים על הילודה, התמותה וההגירה של האוכלוסיה. כל הידיעות בענין זה נוגעות אך בערים הגדולות. מספריהן משוערים ואין לסמוך עליהם לחלוטין: את אחוז הלידות ביחס למספר התושבים אי אפשר לקבוע בדיוק. הקבלת מספר הלידות הרשומות ב-1934 בשלוש הערים למספר

תושביהן קובעת את הממוצע לאלף. בגודל 23.1, בצרה 22, מוצול 33.7. אשר ליחס המספרי בין התמותה ובין מספר התושבים לשנת 1934 הממוצע לאלף הוא: בגודל - 21.1; בצרה - 31.7; מוצול - 19.9.

בשנות 1927-1934 עלתה בבגוד הילודה על התמותה ב־689 נפש, במוצול ב־7498 נפש, ובבצרה עלתה התמותה על הילודה ב־8066 נפש. אף מבט שטחי על המספרים האלה מראה, כי מצב הבריאות בבגוד אינו משיבץ רצון ביותר, במוצול - טוב ובבצרה - רע מאד ומספר החושבים בה הולך ומתמעט (כמדה שאינו מתמלא, אולי, ע"י זרימת תושבים חדשים לעיר-נמל זאת).

המחלות הנפוצות בבגוד ובמוצול והגורמות לרובי מקרי המות הן מחלות המעיים ומחלות דרכי הנשימה. בבצרה נפוצה ביותר הקדחת למיניה. הגורמים המשפיעים על הבריאות הצבורית בעיקר רבים הם. מהם גורמי אקלים האפץ בחלקיה השונים (החום, הקור, הלחות, היובש), וכן המצב ההיגייני בערים ובכפרים, רחובותיהם, מי השתייה, הדירות, מספר התושבים וכו'. נוסף לגורמים הטבעיים והפנימיים משפיעות לפעמים גם סבות היצוניות. ביניהן - זרם עולמי הרגל, לרבותיו, שנה שנה. מהודו ומפרס. לבקור המקומות הקדושים בארץ עצמה או בדרכם לחג'אז; וכן העברת גופות המתים מחו"ל, על מנת לקברן ליד המקומות הקדושים* בכרבלה ובנג'ף. מצב הבריאות בכפרים, בעיקר בין המשפחות המיושבות למחצה, הוא עוד גרוע מזה שבערים. ברם מצבם של השבטים הנוודים טוב יותר. הם אינם נשארים זמן רב במקום אחד ולפיכך אין מצטברת אצלם כמות גדולה של אשפה, המהווה מקור ראשי למחלות בכפרים. אין חימה, כי הממשלה העירקית ניגשת לפעולות לשם שמירת חיי התושבים ושיפור מצבם החברתי והרפואי. באשר עירק מפגרת מאד מבחינה זו לגבי סוריה, הלבנון ובעיקר א"י**.

אין כל ספק בכך, שבעית הבריאות (וממילא גם בעיות קצב הגידול הטבעי) של אוכלוסית עירק, המושפעת כל כך לרעה ע"י המצב החמור בדרום הארץ - אין לראותה במסגרת צרה של טפול רפואי בלבד. לא זו בלבד, שהיא מחייבת דאגה להרמת דרגת חייהם של התושבים ומצבם התרבותי, אלא שהיא מותנית גם ע"י גורמיה הטבעיים של עירק - ביחוד של עירק הדרומית - גורמים טבעיים, שהם ניתנים לשנוי. אין, אמנם, להפיג בנקל את החום המדכא של הקיץ באיזור בצרה, אך הרי מיגור שלטונה של המלריה בלבד יש בו כבר כדי להפחית בהרבה את התמותה המבהילה (ואת תמותת התינוקות - ביחוד). ברם, מלחמה יסודית במלריה תחכן אך

* הנתונים של מחלקת הבריאות בעירק קובעים, כי מספר הגופות הללו הגיע עד שנת 1931 ל-200,000 בערך מן 12,000 מחו"ל, רובן מאירן.

** העדה של היהודים בבגוד יש לה כמה מוסדות רפואיים משלה, שהיא נושאת בהוצאותיהם; שני בתי חולים, מרפאה לעניים, בית חולים לילדות ושני בתי מרקחת צבוריים. תקציבם השנתי של המוסדות האלה עלה ב־1939 ל-9000 דינר.

כתנאי השתלטות על נגע הביצות הענקיות. והנה גם כאן נעוץ שורש כל שיפור של הבריאות העממית בעירק בתקונים תכניים-חקלאיים יסודיים, בעבודתם של חושבים במספר רב ובהשקעות לא קטנות, אשר בלעדיהן אין לראות דרך להתפתחותה בפועל של הארץ העשירה כל כך בכוח.

ההגירה

בשנים האחרונות לפני מלחמת 1914 לא היתה כל תנועת הגירה לעירק, כי מצבה הכלכלי והמדיני לא היה בו כדי למשוך את תושבי ארצות האימפריה העות'ומנית ושאר הארצות הגובלות עם עירק. אולם בזמן מלחמת העולם ולאחר כיבוש עירק על ידי הבריטים הגרו אליה נוצרים רבים מארצות האימפריה העות'ומנית, שסבלו מרדיפות קשות. ב-1918 הגרו לעירק כ-40.000 אשורים שהתישבו ביעקובה. אחריהם באו כ-10.000 ארמנים ממחוז וואן בתורכיה, והתישבו בסביבות בצרה ליד נהר עמר.

ב-1917-1919 הביאו האנגלים לעירק מספר רב של פועלים הודיים לעבודה במסילות הברזל. מספרם ב-1921 עלה על 20.000, אולם רובם הוחזרו אחר כך לארצם. קבוצת פועלים אחרת באה לעירק במשך ימי המלחמה ולאחריה מאירן. גם אלה נמשכו אחר השכר הגבוה שקבלו באותו זמן הפועלים העובדים במפעלי בניה בעירק. רבים מהם השתקעו בסביבות בצרה.

מספר רב יחסית של עולי רגל הבאים לעירק לבקר את המקומות הקדושים, בעיקר מבין השיעים, משתקעים בעירק, חלק מהם עוזב את נתינות הקודמת ומקבל נתינות עירקית. רובם מהודו ומאירן.

מדי שנה בשנה בא לעירק מספר לא קטן של סוחרים מהודו, אירן והמזרח הקרוב, כדי ליצור קשרים מסחריים עם בני הארץ. חלק מהם נשאר לפקח על הקשרים הללו. כן באים לעירק מדי שנה צעירים משכילים מארצות המזרח הקרוב, לשרת בממשלה בתור מורים בבתי ספר, רופאים, רוקחים, מרצים בבתי ספר גבוהים או יועצים במניסטריוני הכספים והכלכלה וכן פקידים בחברות מסחר וספנות. מספרם של אלה מגיע למאות. בשנים ידועות הפכה עירק גם מקלט למהגרים פוליטיים מארצות המזרח ובעיקר מסוריה וא"י. אומרים את מספר הפליטים האלה ב-1938-1940 כ-1500 איש. המקורות העירקיים והזרים אינם מוסרים על קבוצות מהגרים שבאו לעירק אחרי המלחמה העולמית על מנת להתישב בה כחקלאים או כבעלי הון לבצוע השקעות במשק הארץ.

אולם בעירק אין גם מניעים מיוחדים כגון, צפיפות התושבים, חוסר פרנסה וכו' העלולים להמריץ את התושבים להגר מן הארץ. ואין אף ארצות שרמת-חיהן תמשוך את התושב העירקי ושבזמן יהיו שעריהן פתוחים להגירתו. יתכן, שבתהליך המלחמה הנוכחית, ועם סיומה, יתגלו אולי גורמים פעילים אשר יגבירו את כוח-המשיכה של עירק לגבי אוכלוסי הארצות השכנות. כמה מהעוועים המדיניים והצבאיים של דור זה יתכן שכבר הכשירו את הקרקע לכך. הידיעות על הגירת מספר מסוים מבין התושבים הערביים

במחוז אלכסנדרטה אפשר שמעידות על מגמות כאלו. המלחמה עצמה ודאי שעוד תתן כמה דחיפות לפיתוחה של עירק ולהרחבת אפשרויות העבודה והפרנסה בה. היותה מדינה ערבית בעיקרה, והתפתחותה התרבותית העתידית, ישמשו גורמי משיכה נוספים. בשכנותה - מחוז מוחמרה, בדרום-מערב פרס, שישובו מדבר ערבית. המגמות הלאומיות האירניות יתכן כי תגברנה בקרב אוכלוסייתה את הנטיה לעבור לארץ שכנה ובעלת אפשרויות. באם יהיו שעריה פתוחים, תרבות התמרים של דרום עירק ודאי שהיתה אך נהגית מהתפתחות כזו. ודאי שאין בדוגמאות אלו כדי לדלות את האפשרויות העתידות לגדול עצמתה הכלכלית של עירק, על בסיס אוכלוסיה גדולה והולכת. המתרחבת גם ממקורות-הגירה.

סיכום

מתוך כל האמור נתן להסיק מסקנות ידועות. אם כי אין לסמוך יותר מדי על דיוק המספרים המובאים, הרי התמונה בכללה היא ברורה למדי. מספר תושבי עירק, בין שהוא עולה במקצת על שלושה מיליונים ובין שהגיעה לארבעה מיליונים שלמים, הרי מכל מקום קטן הוא מאד, לעומת שטחה הכללי של הארץ, עושר מקורותיה הטבעיים ואפשרויות ההתפתחות הצפונות בה. רשאים אנו לקבל או לדחות את חישוביו המפורטים של וילקוקס, או של אחרים, שהם תמימי דעים אתו. אך נעלה מכל ספק הוא, כי לעירק נכוננו עוד גדולות. - ועל בסיס אוכלוסיה גדולה כפל כפלים מישובה הנוכחי. אין בתהליך הנוכחי של התרבות התושבים הטבעית בעירק כדי לספק אף במדת מה את הצורך ברבוי עצום כזה של תושבים, שהוא בלבד יוכל למלא תוכן ממשי את מסגרת אפשרויותיה הענקיות של ארץ-עתיד זאת. ואף אם יוסרו פגעי הבריאות הנוכחיים, הרי גם אז לא יתכן כי יספיק לצורך זה קצב הגידול הטבעי של תושבי המקום. מבלי משיכת "כוח אדם" נוסף מתוך הארצות הסמוכות. ברם, אופיו הפרדוקסלי של המצב הוא בזה, ש עצם שיפור הבריאות ורמת החיים אף הוא מותנה בהרבה ע"י אותה האינטנסיפיקציה המשקית, שהיא עצמה לא תתכן אלא על רקע גידול אוכלוסיה מהיר מאד, אפשר לומר - גידול בקצב נסער.

מציאות החקופה-האחרונה בעירק לא גילתה מגמות של הגירה נכרת לתוך הארץ, מאותן הסיבות שצוינו לעיל (אדרבא, אפשר להניח כי בשנים הקרובות תהיה גם הגירה ניכרת מתוך עירק, - של בני העדה היהודית). טבעית היא איפוא המסקנה המכלילה, שאת הנגוד הזה בין אפשרויותיה המיוחדות במינן של עירק - לבין ההגבלה האוביקטיבית של יכולת האוכלוסיה הקיימת (מבחינה מספרית, חכנית וכלכלית), תצטרך הממשלה העירקית להתיר בזמן לא יותר מדי מרוחק, ע"י מדיניות משקית וחברתית נבונה ונאורה, מדיניות, שתהיה מושתתת על הרחבת בסיסה הדמוגרפי של כלכלת הארץ, בדרך של שיפור הבריאות ושל הגירה כאחת, ושל העלאת רמת חיי התושבים. אגב הגברת האינטנסיביות של העבודה ושל עיבוד הקרקע.